

Afb. 1: 'Fête de la Raison' in de Parijse Notre-Dame, 10 november 1793 (Décadi 20 Brumaire, jaar 2 volgens de republikeinse kalender). Bron: Wikimedia Commons, <http://bit.ly/5x1ReHy>.

De ontkerstening tijdens de Franse Revolutie: de marxistische en politieke interpretatie van de campagne die een einde moest maken aan het christelijke geloof

Boris Wesseldijk

At the dawn of the French Revolution, it would have been unthinkable to replace the Christian faith. During a period of turmoil and radical resistance against noblemen and clergy, the philosophy was introduced to create a French society without Catholicism. This article shows the Marxist and political interpretation (given by Theda Skocpol) on the moving process of dechristianization. The conclusion contains the opposite perceptions on the series of events, and the results of this revolutionary phenomenon will be treated. France today, after all, has ended catholic domination in its state structure. What were the causes for these impetuous affairs?

Inleiding

De katholieke kerk heeft een sterke invloed gehad op de cultuur in grote delen van Europa. Dit is te zien in een

land zoals Frankrijk door feestdagen, communies, gebruiken bij huwelijken en begrafenissen en de vele kerken. Tijdens de Franse Revolutie (1789-1799) werd er hevig aan de katholieke godsdienst getornd. De ontkersteningcampagne die zich tussen 1793 en 1794 afspeelde, bedreigde in feite het bestaan van het gehele christendom in Frankrijk. Dit artikel belicht de marxistische en politieke interpretaties van deze gebeurtenis. Grof genomen was de marxistische blik in de periode 1910-1970 dominant. Vanaf de jaren 1980 kwam hier verandering in, toen de Amerikaanse sociologe en politicologe Theda Skocpol een politieke kijk op sociale revoluties toevoegde aan het historiografische debat. Na een inleiding over wat de ontkerstening eigenlijk inhoudt, zullen beide interpretaties in een debatvorm aan bod komen.

De ontkerstening en haar interpretaties

In de Parijse kathedraal *La Notre Dame* gaf een groep ontkersteningssaanhangers op 10 november 1793 een 'festival van ratio' voor de filosofie ('à la philosophie') en ter ere van de godin van de vrijheid, ter vervanging van de christelijke leer en God.¹ Deze antichristelijke viering was een voorbode voor hardere acties tegen de katholieke kerk. Twee weken later werden alle kerken in Parijs gesloten, en in de nasleep van deze gebeurtenissen werd resterend kerkelijk bezit geconfisqueerd (vanaf 1789 was er al veel onteigend). De Nationale Conventie, het Franse parlement van toen, speelde hierin een actieve rol. Zij bestrafte de moordenaars die christenen op brandstapels gooiden niet, werkte mee aan het organiseren van festivals van ratio door heel Frankrijk en verbouwde kerken tot 'tempels van waarheid'. Hier werden atheïstische speeches voorgedragen die burgers centraal stelden.² 'Het uitbannen van het katholieke geloof uit Frankrijk zou een gelukkig lot voor Frankrijk kunnen zijn,' schreef de verlichte krant *Révolutions de Paris* al in februari 1792, 'Revolutie moet geen ander geloof hebben anders dan in de waarden van vrijheid, gelijkheid en waarheid'.³

Als eerste werd in 1792 de 'republikeinse' kalender (ingesteld door volksvertegenwoordigers die streefden naar een Frankrijk zonder monarchie) in gebruik genomen ter vervanging van de christelijke jaartelling. Ontkersteningssaanhangers gingen elkaar daarna aanspreken met de titels 'tu' en 'citoyen' in plaats van 'vous' en

'monsieur', om verwijzingen naar de middeleeuwse feodale verhoudingen te ontlopen. De revolutionaire overheid moedigde gemeenten aan hun naam te veranderen als deze verwezen naar de Bijbel, de monarchie of 'ander bijgeloof' (alles wat niet met verlichte ideeën te maken had).⁴ Duizenden steden en dorpen kregen daadwerkelijk nieuwe namen: zo werd Saint-Raphaël voortaan aangeduid als Baraston en Saint-Tropez veranderde in Héraclée.

De civiele religie was een soort imitatie van het christelijke geloof en moest dienen als zijn vervanger

Dit soort fenomenen wordt door de historici Lynn Hunt en Jack R. Censer beschouwd als onderdeel van een 'culturele revolutie'. Verlichtingshistoricus Jonathan Israel spreekt eerder van 'debaptisation'.⁵ In dit artikel zal echter voor alle antichristelijke maatregelen vanaf deze zin 'ontkerstening' worden gebruikt. Dit houdt in dat er pogingen werden ondernomen om het christendom uit te wissen door wetgeving of door geweld, wat zich afspeelde tussen september 1793 en september 1794.⁶

Het christendom als beschermheer van onrecht

Het is februari 1794. In de plaatsen Auxerre en Sens, 150 kilometer ten zuidoosten van Parijs, schilderen

¹ L. Hunt en J.R. Censer, *The French Revolution and Napoleon. Crucible of the Modern World* (Londen; New York 2017), 102.

² Hunt en Censer, *The French Revolution and Napoleon*, 102.

³ Ibidem, 101.

⁴ Hunt en Censer, *The French Revolution and Napoleon*, 102.

⁵ J. Israel, *Revolutionary Ideas: An Intellectual History of the French Revolution from the Rights of Man to Robespierre* (Oxford 2014), 493.

⁶ C.A. Gliozzo, 'The Philosophes and Religion: Intellectual Origins of the Dechristianization Movement in the French Revolution', *Church History* 40:3 (1971) 273-283, aldaar 273.

'apostelen van ratio' het christendom in pamfletten af als een aanvulling op 'de adellijke tirannie'.⁷ De apostelen pleiten voor het scheppen van nieuwe krachten die de mens zouden laten inzien welke rechten en machten hem in staat stelden om de ketenen die hem gevangen hielden te breken.⁸

Volgens Marx verenigden politieke organisaties zich in een klasse, de bourgeoisie, en zij zouden een revolutionaire transformatie nastreven

Historicus Norman Ravitch stelt: 'The murderers of priests and nuns, the desecrators of churches and cemeteries, and the inventors of new cults and new festivals cannot have been created overnight. They were necessarily long in the making'.⁹ De Franse Revolutie kende een lange voorgeschiedenis waarbij de staat met financiële problemen kampte en zijn opbrengsten dankte aan de onderdrukking van het volk. Dure oorlogen, gefinancierd door belastingen, dienden alleen om het prestige van de Franse koning Lodewijk XVI op te vijzelen en er werden maatregelen genomen zonder de wensen van burgers aan te horen.¹⁰ Het adellijk gezag onder leiding van Lodewijk maakte de wetten, het had immers zijn legitieme macht van een almachtige God gekregen.¹¹ De kerk

maakte misbruik van deze christelijke rechtvaardiging van de staatsmacht, die de feodale verhoudingen tussen adel en burgers in stand hield. De aanhangers van de ontkerstening zouden het christelijke instituut op deze manier als onlosmakelijk verbonden zien met de adel.¹²

Volgens Karl Marx waren ontkersteningssaanhangers ondergeschikt aan een bepaald einddoel en hadden zij zelf geen invloed op het verloop van de geschiedenis. De politieke organisaties waarin zij zich verenigden, waren volgens Marx eerder een klasse te noemen.¹³ Deze klasse was de 'bourgeoisie' en zou een revolutionaire transformatie nastreven.¹⁴ De klassenstrijd manifesteerde zich in Frankrijk in een opstand tegen de standenmaatschappij en mondde op religieus vlak uit in de constitutionele kerk van juli 1790. Dit betekende hoofdzakelijk dat het volk bisschoppen koos en dat priesters een eed van trouw moesten zweren aan de revolutie. Dit getuigde van een staatsmacht die de kerk haar autonomie ontnam.¹⁵ Marx erkent hiermee dat de bourgeoisie in de Franse Revolutie de feodale verhoudingen grotendeels wist af te schaffen.¹⁶ De ontkerstening kan als een onderdeel worden gezien van de gewraakte rechten van adel en geestelijkheid.

Volgens de socialistische schrijver Jean Jaurès, die in 1915 in een essay de

¹² Ibid., 52.

¹³ T. Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge 2015) 15.

¹⁴ Skocpol, *States and Social Revolutions*, 8.

¹⁵ Ravitch, *The Catholic Church and the French Nation*, 53.

¹⁶ Marx en Engels, *The Communist Manifesto*, 226-227.

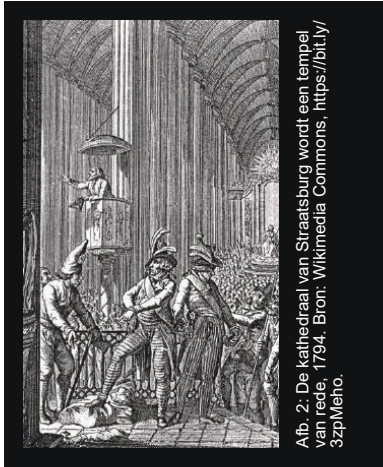
⁷ Israel, *Revolutionary Ideas*, 490-491.

⁸ Ibid., 491.

⁹ N. Ravitch, *The Catholic Church and the French Nation 1589-1989* (Londen; New York 1990) 54.

¹⁰ K. Marx en F. Engels, *The Communist Manifesto*, vert. S. Moore (Londen 2002) 235.

¹¹ Ravitch, *The Catholic Church and the French Nation*, 52.

Afb. 2: De kathedraal van Straatsburg wordt een tempel van rede, 1794. Bron: Wikimedia Commons, <https://bit.ly/3zpm1e0>.

marxistische interpretatie van de Franse Revolutie fel verdedigde, was het de intentie van het volk om de 'ideologische slavernij' te verbreken.¹⁷ Priesters moesten volgens hem opbiechten dat ze het volk hadden misleid door de religieuze, christelijke leugen. Volgens Jaurès had de geestelijkheid gefaald in het voorkomen van het onbehagen onder de Franse bevolking. Hierdoor zouden de *Hébertistes*, volgelingen van de prominente ontkersteningaanhanger Jacques-René Hébert, de revolutie hebben gedomineerd.¹⁸ De ontkerstening mislukte volgens Jaurès doordat Hébert niet voldoende bereik had om goed naar het volk te kunnen communiceren wat de kwalijke rol was van het christelijke geloof, de beschermheer van de ideologische slavernij.¹⁹

¹⁷ J. Jaurès, *A Socialist History of the French Revolution*, vert. M. Abidor (Londen 2015) 198.

¹⁸ Jaurès, *A Socialist History*, 200.

¹⁹ Ibid.

Kanttekeningen op de marxistische interpretatie

De aanhangers van de ontkerstening worden bij de marxistische interpretatie gemakshalve gegeneraliseerd. Daarmee wordt de aanname gemaakt dat zij georganiseerd en zelfbewust waren. De revolutionaire politieke actoren waren echter van diverse origine: Anacharsis Cloots, die het ancien régime 'een juk van vervolging' noemde, was een aristocraat, terwijl volksvertegenwoordigers van de Nationale Conventie (*députés*) als Jacques-René Hébert en Pierre-Gaspard Chaumette golden als welgestelde burgers.²⁰ Van één ondergeschikte, homogene klasse kan dus niet worden gesproken. Het grootste deel van de bourgeoisie nam bovendien afstand van de *philosophie*; zij bleven trouw aan het christelijke geloof en verafschuwden de gepoogde cultuuromslag.²¹

In de lagere sociale klassen waren mensen vaak analfabeet, vooral in de rurale gebieden. De plaatselijke katholieke pater hielp hen door het overbrengen van nieuws uit Parijs of van andere overheidsautoriteiten. Zodoende maakten geestelijken zich geliefd onder de bevolking.²² Volgens de politieke interpretatie is de schakel die de geestelijken vervulden belangrijk bij de relatie tussen de staat en lagere sociale klassen. Deze is volgens Theda Skocpol net zo belangrijk als de relatie tussen alle sociale klassen.²³

Op kerstavond 1792, dus nog vóór de ontkerstening begon, verbood de

²⁰ Israel, *Revolutionary Ideas*, 483; Gliozzo, 'The Philosophes and Religion', 273.

²¹ Hunt en Censer, *The French Revolution and Napoleon*, 103.

²² Ibid., 103.

²³ Skocpol, *States and Social Revolutions*, 31.

Commune van Parijs burgers om naar de kerkdienst te gaan. Dit leidde tot een woedende opstandige menigte. De kerkgangers hadden genoeg van de gewelddadige milities en eisten dat de doorgang hun op geen enkele wijze werd ontzegd.²⁴ Dit voorbeeld illustreert dat de burgerij veel waarde hechtte aan het christelijke geloof. Volgens de marxistische interpretatie waren de milities die geweld gebruikten in de meerderheid en hadden zij een brede steun van de bourgeoisie. De politieke interpretatie beargumenteert dat er een politiek gemotiveerde opstand woedde tegen feodale verhoudingen, maar dat de ontkerstening hier meer los van staat dan de marxistische interpretatie doet vermoeden. Een kleine, niet-representatieve, militante groepering zette zich af tegen het christendom en pleegde daarvoor georganiseerd geweld wat veel aandacht trok.²⁵ Het verzet in Auxerre in 1794 is niets meer dan een kleinschalige beweging die opdoemde in een provinciestadje en snel weer verdween.

Politieke structuren als uitgangspunt

In september 1793 gaf député Joseph Fouché in Nevers (centraal-Frankrijk) een speech tegen het christendom, dat volgens hem moest worden verbannen uit de publieke sfeer. Een 'mars tegen alle vormen van feodalisme en bijgeloof' moest het begin zijn van een civiele religie. Het weghalen van christelijke kruizen bij begraafplaatsen hoorde hier bijvoorbeeld bij. Ook het adagium 'Dood is een eeuwige slaap' moest gelden, wat inging tegen het christelijke geloof dat een ziel voor eeuwig voortleeft.²⁶ De atheïstische activist Pierre-Gaspard Chaumette, die zijn christelijke

²⁴ Israel, *Revolutionary Ideas*, 482.

²⁵ Ravitch, *The Catholic Church and the French Nation*, 54.

²⁶ Hunt en Censer, *The French Revolution and Napoleon*, 101.

voornam in hetzelfde jaar had veranderd naar Anaxagoras, vernoemd naar een Griekse filosoof, pikte deze toespraak van Fouché op.²⁷ Hij riep militante groeperingen in Parijs op om geweld niet te schuwen om hun gemeenschappelijke doel om een civiele religie, gebaseerd op moraliteit, in te voeren, te kunnen bereiken.²⁸ De beginselen van de civiele religie waren door Voltaire gemunt: 'houd van je medemens als van jezelf, doorleef broederschap, omdat het wederzijdse liefde en wederzijdse tolerantie inhoudt'.²⁹ Deze civiele religie was een soort imitatie van het christelijke geloof en moest dienen als zijn vervanger.³⁰

Volgens Theda Skocpol is de relatie tussen de staat en sociale klassen net zo belangrijk als de relatie tussen alle sociale klassen

Een ruime intellectuele laag van de Franse bevolking deelde deze filosofische rechtvaardiging van de ontkerstening in deze tijd. Theda Skocpol vindt echter de nadruk op één klasse niet toereikend voor een compleet beeld. Zij wil meer gewicht toekennen aan politieke organisaties en hun beschikbare middelen om de strijd voor de staatsmacht aan te gaan. Het ancien régime kon dus ook ten onder worden gebracht door deze 'filosofische storm', veroorzaakt door bijvoorbeeld Fouché, Hébert, Chaumette en Cloots.³¹

²⁷ Ibid., 102.

²⁸ Ibid., 101.

²⁹ Gliozzo, 'The Philosophes and Religion', 276.

³⁰ M. Burleigh, *Earthly Powers: Religion and Politics in Europe from the Enlightenment to the Great War* (New York 2006) 45.

³¹ Israel, *Revolutionary Ideas*, 483.

Afb. 3: Op 8 juni 1794 werd een feest gehouden ter ere van de cult der superieure wezen (plaats onbekend). Bron: Wikimedia Commons, <https://bit.ly/3ztTngE>.

Factoren die de Franse Revolutie vormden, kwamen voort uit veranderingen in de structuren van klassen, maar ook door de verandering van politiek-culturele structuren.³²

De Franse Revolutie was al vanaf 1789 aan de gang, maar dreigde volgens de ontkersteningaanhangers te mislukken. Vandaar dat militante groeperingen overgingen op georganiseerd geweld om de universele moraliteit en twee civiele culten (de cult der rede en de cult der superieure wezen) aan het Franse volk op te dringen.³³ De acties van de ontkersteningaanhangers waren eerder uit op het destabiliseren van het ancien régime en moeten op deze manier bestudeerd worden.³⁴ De kerk als instituut moest een nieuwe rol krijgen in de Franse samenleving.³⁵ Skocpol zegt: 'Social revolutions, moreover, have

changed state structures as much or more as they have changed class relations, societal values, and social institutions'.³⁶

De verhouding tussen de klassen en hun relatie met de politieke macht was onderhevig aan een veranderend sociaal proces. Schrijver en ontkersteningaanhanger Nicolas de Bonneville geloofde bijvoorbeeld dat het christelijke geloof niet strookte met de principes van het Franse patriottisme. Het laatste stond namelijk voor een samenleving van burgers die zich herkenden in een gelijkgestemde afkomst, en niet in een gedeelde geloofsovertuiging.³⁷ Pierre-Gaspard 'Anaxagoras' Chaumette vond dat de tijd was aangebroken waarin filosofen en denkers meer invloed moesten krijgen op het landsbestuur en antichristelijke maatregelen moesten instellen.³⁸ Maximilien de Robespierre, filosoof en verantwoordelijk voor circa 40.000 veroordeelden tot de guillotine die als

³² Skocpol, *States and Social Revolutions*, 29.

³³ Israel, *Revolutionary Ideas*, 484.

³⁴ P. Chopelin, 'Seriality and cartography in the religious history of the French Revolution. The contribution of Michel Vovelle to the study of dechristianization of the Year II', *Annales Historiques de la Révolution Française* 404:2 (2021) 53-71, aldaar 57.

³⁵ Gliozzo, 'The Philosophes and Religion', 276.

³⁶ Skocpol, *States and Social Revolutions*, 29.

³⁷ Ravitch, *The Catholic Church and the French Nation*, 55.

³⁸ Hunt en Censer, *The French Revolution and Napoleon*, 101.

Afb. 4: 'Het volk van Frankrijk erkent het superieure wezen en de onsterfelijkheid van de ziel'. Bron: Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, <https://bit.ly/3Krkvt8>.

'verrader van de revolutie' werden aangemerkt, zag de aanhangers van de ontkerstening juist als wrede katalysator voor georganiseerd geweld. Hij vreesde een georkestreerde contrarevolutie door 'atheïstische aristocraten' en hun 'wil de revolutie te verzwakken'.³⁹ Daarom wilde Robespierre dat Frankrijk haar christelijke geloof behield.

Kanttekeningen bij de politieke interpretatie

Er kan tegenin worden gebracht dat de mate van ongelijkheid en onbehagen in de Franse samenleving onvoldoende wordt erkend door de politieke interpretatie. Het motief van de actoren is ingebed in vaststaande sociale structuren, waar zij zelf nauwelijks invloed op hebben. Zoals historicus Eric Hobsbawm stelt: 'theories which overstress the voluntarist or subjective elements in revolution, are to be treated with caution'.⁴⁰ Een sociale revolutie,

zoals de Franse, moet worden bestudeerd op de verhoudingen tussen de verschillende sociale actoren. De politieke actoren moeten enkel worden gezien als representanten van die sociale machten. Dit debat gaat dus over de mate van zelfbeschikking bij actoren, of zij op zichzelf staande autonome actoren zijn, of eerder pionnen die afhankelijk zijn van internationale en sociale structuren. Skocpol erkent de internationale structuren waaruit relaties voortkomen, want de sociale structuren in een samenleving worden er immers door gevormd. Zij heeft getracht hier de individuele politieke actor een meer centrale rol te geven. Dit komt doordat de eerst zo dominante marxistische interpretatie de vrije wil van het individu niet erkent.

Dit gebrek resoneert met de invloed van het christelijke geloof en de katholieke kerk op de Franse samenleving. Middels *confraternités* (katholieke broedergemeenschappen) werd het individu nauw verbonden aan de gemeenschap.⁴¹ De strenge hiërarchie zorgde echter voor veel lonten in het kruitvat.⁴² Door de afkeer van deze sociale stratificatie, die binnen de *confraternités* aanwezig was, wilde de

³⁹ Israel, *Revolutionary Ideas*, 491; Burleigh, *Earthly Powers*, 87.

⁴⁰ Skocpol, *States and Social Revolutions*, 18.

ondergeschikte klasse niets meer met de kerk én haar geloof te maken hebben. De katholieke kerk wordt gezien als "[the] essential unifying principle of social order and monarchical political systems".⁴³ Het volk moest spiritueel bevrijd worden omdat de kerk samenspeelde met een onrechtvaardige staatsmacht. Volgens de marxistische interpretatie was de staat een organisatie die primair dwang hanteerde en, middels een consensus van christelijke waarden, feodale macht rechtvaardigde.⁴⁴ Weliswaar was de ontkerstening niet een geslaagde exercitie om een volledig gelijke samenleving te bereiken, maar deze campagne was wel een voorbode voor de afkeer van het christendom in de negentiende eeuw.⁴⁵

Conclusie

De twee besproken interpretaties kennen een aantal fundamentele verschillen. Het eerste verschil is de benadering van de geschiedenis op zich, ofwel de geschiedfilosofie. Marx gaat uit van de mens als politieke actor die onderhevig is aan de grillen van sociale en internationaal vaststaande structuren. Deze verschuiving ontaardt onvermijdelijk in een klassenstrijd, waar enkel wordt gekeken naar de verhouding tussen de verschillende klassen. De politieke interpretatie ziet juist een sleutelrol voor de politieke organisaties die invloed hadden op culturele tradities en sociale structuren. Deze actoren

maakten autonoom beslissingen op basis van intuïtie, nut en belangen. De verklaring voor geweld ten tijde van de ontkerstening bijvoorbeeld, is een logische stap van mededingers naar macht die hun revolutie verloren zagen gaan. De marxistische interpretatie zoekt de verklaring bij de eeuwenoude onderdrukking van ondergeschikte klassen door adel en geestelijkheid.

De rol van het christendom is een volgend discussiepunt. De marxistische interpretatie voorziet deze als een ultiem staatsrechtelijke rol. Het christelijke geloof legitimeerde, met de Bijbel in de hand, een hiërarchie die door geboorte bepaald zou zijn. Aan de andere kant betekende die dominante rol van het christendom niet dat de culturele aspecten gepolitiseerd werden, maar enkel geëxploiteerd, waarbij bijvoorbeeld priesters tot niet-autonome politieke actoren kunnen worden gerekend. Hier kan de kritiek op worden gegeven dat er een enorme aanhang bleef voor het christelijke geloof in de nasleep van de ontkerstening. Dit was immers ook de reden dat Napoleon Bonaparte veel politieke maatregelen van de ontkerstening terugdraaide. Eerst gebeurde dat met de atheïstische feestdagen, vervolgens kwam er een verzoening met de katholieken door het Concordaat met de paus en tot slot werd de republikeinse kalender tot het verleden gerekend.⁴⁶

Hier kan weer op worden aangetekend dat er wel degelijk een terugval was in het christelijke geloof als absolute waarheid. De christelijke dogma's zoals seks buiten het huwelijk en het verbod op anticonceptiemiddelen werden steeds minder nauwkeurig opgevolgd door de bevolking.⁴⁷ Confraternités verloren

massaal leden, het aantal gemeenschappen en vormsels daalde duidelijk en de katholieke kerk, eens een gerenommeerde autoriteit in de samenleving, verkreeg na de revolutie niet meer haar politieke status van enig juiste geloof.⁴⁸ Overtuigd van nieuwe ideeën zoals vrijheid en gelijkheid stevende de nieuwe samenleving de dunne lijn van religieuze conformiteit voorbij.

Kortom, veranderende sociale en culturele structuren waren onverenigbaar geworden met dogmatisch katholicisme.⁴⁹ De revolutie heeft echter de problemen van onderdrukking door de hogere religieuze macht niet opgelost. Immers, de waarden van het christelijke geloof spelen nog altijd een grote rol in de moderne natie staat bij het toekennen of weigeren van civiele en/of politieke rechten.⁵⁰ En zo is de uitspraak van Jean Jaurès nog steeds geldig omtrent sociale en culturele veranderingen: 'It isn't possible to do it without the spirit in order to liberate the spirit'.⁵¹

Boris Wesseldijk is a second year History student and he follows the specialization 'Political Conflict in Modern Europe'. His main interest is ideological history and the practical results in bureaucratic bodies of government. This is also the reason why Boris is currently doing the minor Public Administration (B&O).

⁴¹ K.P. Luria, 'Catholicism' in: P.N. Stearns, *Culture & Popular Culture/Modern Recreation & Leisure/Religion/Education & Literacy/Everyday Life; Encyclopedia of European Social History* 5:1 (2001) 287-300, aldaar 287.

⁴² Luria, 'Catholicism', 289.

⁴³ Chopelin, 'Seriality and cartography in the religious history of the French Revolution', 53.

⁴⁴ Skocpol, *States and Social Revolutions*, 26.

⁴⁵ Jaurès, *A Socialist History of the French Revolution*, 197.

⁴⁶ Hunt en Censer, *The French Revolution and Napoleon*, 154.

⁴⁷ Luria, 'Catholicism', 292.

⁴⁸ Hunt en Censer, *The French Revolution and Napoleon*, 155.

⁴⁹ Luria, 'Catholicism', 292.

⁵⁰ Ravitch, *The Catholic Church and the French Nation*, 52.

⁵¹ Jaurès, *A Socialist History of the French Revolution*, 202.